

Ozoda Tojiboyeva

(Toshkent, O'zbekiston)

ozoda@navoiy-uni.uz

“Iskandarnoma”larning nasriy manbalari xususida

Abstrakt

Maqolada Sharq va G'arb adabiyotida eng ko'p ishlangan obrazlardan biri – Iskandar obrazining badiiy adabiyotdagi talqinlariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni va uning XVII – XIX asrlar yozma va og'zaki adabiyotga ko'rsatgan ta'siri ko'rib chiqilgan. “Iskandarnoma” nomidagi nasriy talqinlar, tarjima asarlar va xalq og'zaki ijodi uslubida yaratilgan mustaqil qissalar birlamchi manbalar misolida tahlilga tortilgan. Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni va uning “Iskandarnoma” nomli nasriy bayoni, forsiy tildan qilingan tarjima, o'zbek tilida yaratilgan mustaqil qissa “Iskandarnoma”lar alohida xususiyatlariga ko'ra tavsiflanib, ta'riflangan. Dunyo adabiyotida talqin etib kelinadigan bahstalar o'rinlar, lavhalardagi fikrlarga munosabat bildirilgan. “Shohnomayi turkiy”ning o'zbek tilidagi “Iskandarnoma”lar yaratilishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgani sujetlar asosida qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *doston, nasr, nazm, folklor, qissa, tarjima, kitobxon, davr.*

Muallif haqida: *Tojiboyeva Ozoda* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Tojiboyeva, O. 2020. “Iskandarnoma”larning nasriy manbalari xususida”. *Oltin bitiglar* 4: 122—136.

Kirish

Dunyo adabiyotida an’anaviy yashab keladigan obrazlar tizimi hududiy mansublik kasb etishi bilan farqlanadi. G’arb va Sharq adabiyotidagi obrazlar o’zining milliy xususiyati, evolyutsiyasiga ko’ra xarakterlanadi. Har bir badiiy ijod namunasida, gavdalan tirilgan obrazlarda o’sha xalqning milliy qiyofasi, orzu-umidlari, tarixi yashaydi. Farhod, Majnun, Bahrom, Rustam, Siyovush, Afrosiyob, Jamshid obrazlari ana shunday asrlar davomida an’anaviy yashab kelgan yetakchi obrazlar sirasiga kiradi. Adiblar har safar ular haqida yangi asar bitganlarida, davr ruhi bilan sug’orib, yangi qiyofa bag’ishlanganlar. Tarixiy shaxs siymosidan badiiy adabiyotga ko’chib o’tgan Iskandar mavzusi G’arb adabiyotida ham, Sharq adabiyotida ham eng ko’p ishlangan obrazlardan biridir. Qadim dunyo xalqlarining har birida Iskandar mavzusi tarixiy va badiiy asarlardan o’rin olgan. Markaziy Osiyo va Xuroson hududiga sarkardaning kirib kelishi, jang-u jadallari haqidagi ma’lumotlar asardan asarga ko’chib o’tib, keyingi asarlarning yaratilishiga zamin yaratgan. Dastlab tarixiy-afsonaviy asosga ega kichik sujetlar zahirida, keyinroq yirik epik asarlarning asosiy qahramoni sifatida gavdalanib, yuksalib borgan. Yozma adabiyotda “Shohnoma” dostonidan o’rin olgan bo’lsa, “Xamsa” dostonlari tarkibida Iskandar haqida dostonlar yozilganidan so’ng og’zaki ijoddagi “Iskandarnoma” nomli xalq kitoblariga asos bo’lgan. Albatta, hayot va badiiy asar o’rtasida, tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiy va yozma adabiyotdagi ideallashtirilgan Iskandar obrazlari farqlanib borgan.

O’zbek adabiyotida obrazning mashhurlik mavqeyi Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari tarkibidagi “Saddi Iskandariy” dostoni bilan bog’lanadi. O’zbek adabiyotshunosligidagi barcha ilmiy izlanishlar, talqin va tahlillar Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni bilan chambarchas bog’liq. Navoiynning dostoni asos sifatida olinib, XV asrdan yuqoriga – avvalgi asrlarga qarab o’rganiladi. E’tibor berilsa, keyingi davrlarda ham Navoiydan ta’sirlanish natijasida ko’plab “Iskandarnoma”lar maydonga kelgan. Ularni maxsus “Iskandarnoma”ning xalqona versiyalari”, “Iskandarnoma”ning tarjima variantlari”, “Iskandarnoma”larning qiyosiy-tipologik tahlili” mavzusidagi bir qancha tadqiqotlar doirasida o’rganish – mavjud tasavvurlar va ma’lumotlar qamrovini kengaytirishi shubhasiz. Ushbu maqolada mazkur masala ilk bora yangi, hali ilmiy iste’molga olib kiritilmagan qo’lyozma va toshbosma kitoblar misolida ko’rib chiqilgan.

Materiallar tahlili va tadqiqot usullari

Sharq adabiyotining buyuklari Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiy Ganjaviyning “Iskandarnoma”, Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy”, Abdurahmon Jomiy “Xiradnomayi Iskandar” va Alisher Navoiyning turkiy tildagi “Saddi Iskandariy” dostonlarini chuqur o’rgangan olimlarning ilmiy tadqiqotlarida Iskandar obrazining genezisi dunyo tarixi bilan bog’lab o’rganiladi. Jumladan, rus sharqshunos olimi Y.Bertelsning “Роман об Александре и его главные версии на Востоке” [Бертельс 1948], Y.Kostyuxinning “Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции” [Костюхин 1978], A.Qayumov “Saddi Iskandariy” [Қаюмов 1975], F.Sulaymonovanning “Sharq va G’arb” [Сулаймонова 1997] nomli monografiyalari Iskandar obrazini o’rganishda muhim ilmiy qimmatga ega.

Tojik olimasi R.Vosiyeva “Роман об Александре и его рецепция в народных романах “Искандар-наме” nomli dissertatsiyasida ana shunday uzoq tarixiy davr mahsuli bo’lgan fors-tojik tilidagi “Iskandarnoma”larni o’rganadi [Восиева 2016]. “Iskandarnoma”larning mantiqiy davomi bo’lgan “Dorobnoma”, “Iskandarnomayi kabir” asarlarini sujet, kompozitsiya jihatidan qiyoslaydi. Ishning ahamiyatli jihati ilk marotaba yozma va og’zaki versiyalarini qo’lyozma manbalar asosida batafsil o’rganilganidir.

O’zbek adabiyotida ham xalq og’zaki ijodida yaratilgan “Iskandarnoma”larni ana shunday qiyosiy o’rganishga zarurat bor. Kuzatishlar natijasida yangi aniqlangan manbalar hali mustaqil tadqiqotobyekti bo’lganemas. Kelajakdamazkur asarlar joriyalifboga ko’chirilib, tadqiq etilishi o’zbek adabiyotini yangi ma’lumotlar bilan boyitishi aniq. Ushbu tadqiqotlarga muayyan darajada ulush bo’lib qo’shilishni ko’zlagan holda “Iskandarnoma”larning qo’lyozma va toshbosma nusxalari Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni bilan birgalikda qiyosiy tahlil qilindi.

Iskandar mavzusining ishlanishi

E’tibor qaratilayotgan masalaning asosiy jihati bu – Iskandar obrazining xalq og’zaki ijodida ishlanishidir. Obraz xalq ijodiyotida ham ko’plab yirik “Iskandarnoma”larning bosh qahramoni hisoblanadi. Turkiy xalqlar o’z Iskandarlarini gavalantirishda yunon tarixchilari asarlari bilan birga “Qur’oni Karim”, Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otitt turk”, “Shohnoma”, Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, arab tarixchilari Tabariyning “Tarixi Tabariy”, Bal’amiyning “Tarixi Bayhaqiy”

asarlaridan ham keng foydalanishgan. Turkiy xalqlar orasida Iskandar qadim shaharlarning nomi, xalqlarning nomlanishi kabi rivoyatlar bilan ham bog'lanadi.

O'zbek adabiyotida "Iskandarnoma" sujetidagi asarlarning eng ko'p yaratilishi xalq og'zaki ijodining oltin davri bo'lgan XVII-XIX asrlarga to'g'ri keladi. "Qadim Sharqning ko'p asrlik badiiy-estetik tajribalari, adabiy an'analari, hikmat va zakovatini bir karra yakunlagan" [Комилов 2005, 283]. Alisher Navoiydan keyin o'zbek adabiyotida Iskandar obrazi asosan xalq og'zaki ijodida ishlangan. "Yusuf va Zulayxo", "Vomiq va Uzro", "Tohir va Zuhra" asarlari qatorida adiblar Navoiy dostonlaridan ijodiy ta'sirlandi, natijada xalq og'zaki ijodida "Qissayi Layli va Majnun", "Qissayi Farhod va Shirin", "Qissayi haft manzari Bahrom", "Iskandarnoma" asarlari yaratildi.

Olim B.To'xliyev hamda I.Ismoilov Navoiyning o'z Iskandarini yaratishiga asos bo'lgan manbalarni quyidagicha tasniflaydi: Navoiyning Iskandarga oid tasavvurlari shakllanishi manbalarini uch guruhga bo'lish mumkin: 1) tarixiy manbalar; 2) diniy manbalar; 3) adabiy manbalar [Tukhliev, Ismailov 2020, 1195]. O'z navbatida Navoiydan keyingi davrlarda "Iskandarnoma"larning yaratilishiga ta'sir ko'rsatgan omillardan uchtasini alohida ko'rsatish mumkin: 1. Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni; 2. Firdavsiyning "Shohnoma" dostoni; 3. Forsiy tildagi "Iskandarnoma" qissalari.

Firdavsiyning "Shohnoma" dostoni o'zidan keyingi ko'plab yirik asarlarning yaratilishiga ta'sir ko'rsatgan. O'zbek adabiyotida Iskandar mavzusining ishlanishi forsiy va turkiy tilli xalqlarning qo'shni-qardosh aloqalari, xalq orasidagi tarjimasiz o'qish imkoniyatini bergan ikki tillilik kabi ko'plab omillarga bog'liq holda kechadi. Firdavsiynig "Shohnoma" asari o'zbek tiliga XVII asrda Nurmuhammad Buxoriy, XVIII asrda Shoh Hijron, XVII asrda Mullo Mirzo Xomushiy tomonidan tarjima qilingan. Ulardan eng mashhuri Mullo Mirzo Xomushiy tarjimasi hisoblanadi. XVII asrdan boshlab qo'lyozma holida qariyb uch asr o'zbek kitobxonlarining qiziqarli voqeband asarlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qilib kelgan. Kitob 1905-, 1906-, 1908-yillarda Toshkentda Porsev, Orifjonov, "Shirkati xayriya" toshbosma matbaalarida ko'p sonda nashr qilingan [Firdavsiy 1905; 1908]. "Shohnomayi turkiy"ni ko'chirgan xattot Rahmatulloh o'g'li Abdushukur asar mazmuniga muvofiq an'anaviy miniatyura emas, litografiya imkoniyatini hisobga olib, O'zbekistonda ilk marotaba grafika san'atida 40 dan ziyod surat ishlagan [Firdavsiy 1908]. Kitob eski o'zbek yozuvi – nasta'liq xatida

yozilgan. Ular o'z davri kitobxonlariga ma'lum bo'lgani holda bugun xalq orasida o'z o'quvchisini yo'qotgan va hozirda qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda.

Hozirgi paytda O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'l-yozmalar fondida XVIII – XIX asrlarga mansub bir qancha "Iskandarnoma"larning qo'lyozma va toshbosma nusxalari saqlanadi. Ularni mazmun va mohiyatiga ko'ra quyidagicha tasniflab olamiz:

1. Iskandarnoma. Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining xalq kitobi uslubida yaratilgan nasriy bayoni [Navoiy 1908]. 1908-yili Toshkentda Orifjonov matbaasida chop etilgan, nasta'liq xatida ko'chirilgan. Asar "Xamsa"ning boshqa dostonlari nasriy bayoni o'rin olgan "Nasri Xamsayi benazir" tarkibida berilgan. Voqealar to'g'ri Eron shohlari ta'rifidan boshlanadi. O'z davri kitobxonlari saviyasiga monand xalq kitoblari usulida og'zaki bayonchilik uslubida hikoya qilingan. Mazkur kitobni o'zbek adabiyotida birinchi marotaba "Shohnomayi turkiy"ni nashrga tayyorlagan Mir Maxdum ibn Shohyunus nasriy bayon qilgan va nashr qildirgan. Nasriy bayonda xalq og'zaki ijodi unsurlari yetakchilik qilsa-da, Navoiy dostonidan uzoqlashib ketmaydi. Asosiy sujet tanlab olingan, dostondagi falsafiy-axloqiy bo'limlar bayon qilinmagan. Bu o'rinda muallif kitobning o'qimishli va xaridorgir bo'lishini ham ko'zlagan.

2. Namanganlik Mirzo Iskandar ibn Mirzo Abdurahim Namangoniy tartib bergan "Iskandarnoma" [Namangoniy 1270]. Asar XIX asrda, muallif nomidan ko'rinib turibdi, Namanganda yaratilgan. Nasta'liq xatida ko'chirilgan. Muallifning shaxsiyati, ijodiy faoliyati haqida ma'lumotlar mavjud emas. Zero, bu davrda xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot vakillari o'rtasidagi farq juda katta bo'lgan. Yozma adabiyot vakillari haqidagi ma'lumotlar saqlanib, xalq og'zaki ijodini ko'chirgan, qayta ishlagan shaxslar haqidagi ma'lumotlar yetarlicha saqlanib qolmagan. Ular odatda original asarlar ijod etuvchi ijodkorlar sirasida qabul qilinmagan. Adabiyotshunos S.Tohirov lirik turdagi asarlar ko'proq xoslar tomonidan o'qilganini ta'kidlaydi. Shuning uchun "iqtidorli, madrasa ta'limini olgan, ammo original mumtoz asarlar yaratish darajasiga yetmagan ijodkor shaxslar" qayta yaratilgan sodda asarlar bilan xalqning ehtiyojini qondirgani va bu holat hozirgi kundagi teleseriallarga bo'lgan qiziqishga o'xshashligini aytadi [Тоҳиров 2005, 109]. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganimizda muallif xalqning didi-qiziqishiga monand tarzda asarni tayyor sujetlar asosida ijodiy qayta ishlab chiqqan. Bugungidek ommaviy axborot vositalari bo'lmagan bir

sharoitda xalq orasida uyushtirilgan qissaxonlik kechalarida mazkur asarlar katta qiziqish bilan o'qilgan. Asar yirik voqealar ko'lamiga ega, hajman yirik. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” sujetidan ijodiy foydalanib yaratilgan.

3. Forsiy tildan tarjima qilingan “Iskandarnoma” asari [Toshkandiy 1908]. Asarni Mullo Azim Toshkandiy tarjima qilgan va kitob 1908-yili Toshkentda arab alifbosida toshbosma matbaada nashr etilgan, 504 sahifadan iborat. Ulkan hajmdagi ushbu kitobda tarixiy-afsonaviy shaxslar Bahrom, Jamshid, Afrosiyoblar ham ishtirok etadi. Agar “Shohnoma”da “Iskandar” dostoni kitobning ma'lum bir qismini tashkil qilsa, uning o'zi yaxlit “Shohnoma” singari hajmga ega. Tarjimon asarni o'z davridagi kuchli talab va istaklardan kelib chiqib turkiy tilga o'g'irgan. Tarjima qilish davomida o'zbek adabiy tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, milliy xususiyatlarni singdirib ketadi. Bayon davomida o'zbek xalq ertaklari singari *“Bul so'zlar munda tursin, emdi ikki kalima so'zni ... eshiting”*, deya voqealar zanjirini ulab, bobdan bobga o'tib boradi. Bu usul bayon qilinayotgan voqeaning cho'zilib ketmasligi, kitobxonni zeriktirib qo'ymaslik uchun diqqatini boshqa yoqqa burish yoki ikkinchi qahramonning hayoti nima bo'ldi ekan, deb qiziqayotgan kitobxonga javob tariqasida ham qo'llangan. Tarjimalarning ham o'zbek adabiyotida o'rni va ta'siri juda katta bo'lgan va qator xalq qissalarining yaratilishiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

Iskandar haqidagi voqealarning tadrijiy davomi “Qissayi jangnomayi podshohi Jamshid”, “Dahmayi Shohon” kabi asarlarda ham davom etadi. Mazkur asarlarning hammasi qo'lyozmalar fondida saqlanadi, hali joriy alifboga ko'chirilgan, keng kitobxonlar ommasiga havola qilingan emas. Faqatgina “Nasri Xamsayi benazir” tarkibidagi “Iskandarnoma” nashr qilingan.

Iskandarning tug'ilishi bilan bog'liq talqinlar

Tarixiy haqiqatdan afsonaviy tus olib borgan Aleksandr Makedonskiy hayoti, faoliyati haqidagi ma'lumotlar qanchalik xilma-xil bo'lsa, uning badiiy adabiyotdagi talqinlari ham shunchalik rang-barang. Dunyo xalqlari adabiyotidagi sujetlar rivoji ba'zida bir-biridan jiddiy farqlanib borsa, ba'zida umumiy o'zaro yaqin sujetlar atrofida aylanadi. Hayot yo'li kabi u haqidagi asarlar ham shunchalik murakkab, bahsli. Kitobxon tomonidan har doim Iskandarning tug'ilishi, Iskandar ikkitami-bittami, Iskandar payg'ambar bo'lganmi, suv ostiga tushganmi, degan ko'plab savollar tug'iladi. Adabiyotshunoslar mumkin qadar ularni sharhlashga,

izohlashga harakat qilishadi. Ulardan eng ko'p muammoli, bahstlab o'rinlardan biri – Iskandarning tug'ilishi bilan bog'liq lavhalardir. Jumladan, o'zbek adabiyotida yozma adabiyot va xalq og'zaki ijodida yaratilgan hamda forsiy tildan tarjima qilingan asarlarning hammasidagi ma'lumotlarni hisobga olganimizda Iskandarning tug'ilishi bilan bog'liq quyidagicha talqinlar mavjud:

1. Iskandarning vayronada tug'ilishi, onasi vafot etishi va uni shoh Faylaqus boqib olishi.

2. Iskandarning shoh Faylaqus oilasida dunyoga kelishi.

3. Iskandarning onasi g'orda tashlab ketishi va uni echki emizib katta qilishi.

Yuqoridagi talqinlardan birinchisiga e'tibor qaratamiz:

1. Albatta, o'zbek adabiyotida Iskandar mavzusi borasida tayaniladigan asar – Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidir. Unda ko'tarilgan ideal shoh va ideal jamiyat, ota va farzand munosabatlari, shoh va olimlar, shoh va fuqaro, inson umri mohiyati, o'zligini izlash kabi ko'plab masalalar muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. O'zbek adabiyotida Navoiy asariga tenglasha oladigan boshqa bu kabi asar yaratilgan emas. Shuning uchun adabiyotshunoslik uchun ham, badiiy ijod jarayoni uchun ham mezon vazifasini bajaruvchi Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidagi Iskandar voqealariga qisman to'xtalib o'tamiz.

Alisher Navoiy ham dostonni yozishda tarixiy asarlarni sinchiklab o'qib chiqqanini, Iskandar haqida ixtiloflar, haqiqatga to'g'ri kelmaydigan o'rinlar ko'pligini qayd etadi:

Ki, olamda iki Skandar emish

Ki, ikisi davronda dovar emish.

Biri ulki, Doro bila qildi razm,

Biri buki, sad bog'layu etti azm [Навоий 1960, 852].

Asar yozilgandan boshlab besh asr davomida kitobxon qanday tushungan va qabul qilganligi haqida umumiy ma'lumotlar ko'p. Biroq XX asr kitobxoni Navoiyning Iskandari vayronada tug'ilgan, deb o'qishgan va tushunishgan. Ya'ni shoh Faylaqus farzandini topib oladi va parvarish qilib katta qiladi. Bunday fikrning yuzaga kelishiga matndagi birgina so'z sabab bo'lgan:

Skandarni **topti** malik Faylaqus,

Yasab mulkin andoqki zebo arus [Навоий 1960, 852].

Misradagi *topti* so'zidan, *topib oldi* degan ma'no anglashiladi. Va bu misralar 1978-yilda Inoyat Maxsumov tayyorlagan dostonning nasriy bayonida quyidagicha izohlanadi: "*Tarixchi shunday bayon qiladiki, o'tkinchi dunyoning ko'magida shoh Faylaqus Iskandarni*

topib olgach, xonadonini xuddi kelindek yasadi” [Навоий 1978, 33]. Matndan Faylaqus Iskandarni *topib oldi, oʻz farzandi emas*, degan xulosa chiqadi. Dostonning mustaqillikka yaqin – 1990-yilda M.Hamidova tayyorlagan nasriy bayonida ham xuddi shu fikr davom etgan [Навоий 1990, 553]. Kitobxonlar tomonidan matndagi *topti* soʻziga va matnni tushuntirishga qaratilgan nasriy bayonlarga tayanib Faylaqus Iskandarni *topib oldi*, degan fikr qabul qilingan.

Sharq adabiyoti klassiklari Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy ijodidan, tasavvuf va diiniy taʼlimotlardan oziqlangan Navoiyning mohiyatan chuqur matnga ega asarlarini oʻqib, tushunish oddiy kitobxon uchun oson kechmaydi. Tahlillar baʼzida barqaror, oʻzgarmasdek boʻlib koʻrinadi, biroq yangi davr asarga yangicha yondashadigan oʻz tadqiqotchilarini beradi. Jumladan, adabiyotshunos I.Ismoilov mazkur tahlillar xato ekanligini dalillab, Iskandar Faylaqus oʻgʻli, degan xulosaga keladi. Bundan Navoiyning koʻzlagan maqsadi umuman boshqa boʻlgani – Iskandar aslzoda shoh ekanligini butun doston matnidagi ishoralarga asoslanib isbotlab beradi va ushbu talqinning ilmiy zaruratiga ham toʻxtaladi: “Navoiyning Iskandari Faylaqus oʻgʻli ekanini eʼtirof etish ijodkor asarlarining ilmiy asoslangani, undagi muhim oʻrinlar tarixiy haqiqatlarga mos kelishi, doston uydirma yoki afsonalarga tayanmaganini isbotlash uchun ham zarur”, degan fikrni bildiradi [Исмаилов 2019, 18].

Shu oʻrinda yana matnga eʼtibor beramiz. Kitobxonni chalgʻitgan *topti* soʻzi toʻgʻri anglanmasa ikki xil maʼno chiqadi. Birinchi talqinda odatdagi – Iskandarning vayronada tugʻilgani va uni Faylaqus topganiga ishora qilinadi. Ikkinchi xil talqindagi *topti* soʻzini toʻgʻri anglash uchun xalq jonli nutqi, milliy tushunchalarni yaxshi bilish lozim boʻladi. Oʻzbek xalqida oilada farzand tugʻilsa, bola tugʻildi, deb aytib oʻtirishmaydi-da, oʻgʻilcha yoki qizcha *topib oldik*, deb suyunishadi. Agar matnga shu fikr asosida yondashsak, *topti* degan soʻzning maʼnosi Iskandarning oʻz oilasida tugʻilganini anglatadi. Yuqoridagi tadqiqotda yana koʻplab ishonchli dalillar mavjud. Modomiki, ushbu fikr isbotlangan ekan, qariyb 70-80 yillar davomida kitobxon oʻrgangan eski talqinlarni oʻzgartirishga toʻgʻri keladi.

1. Klassik davr kitobxonlari bir qadar oʻtmish adiblarning ruhi, didi, muhitiga yaqin turgani uchun klassik asarlarni tushunishlari oson kechgan. Asarni har holda asl matn mazmuniga yaqin tushungan va talqin qilganlar. Shu maʼnoda hali oʻz sharqona muhitini saqlab turgan XIX – XX asrlarda yaratilgan “Saddi Iskandariy”ning nasriy

bayoni bo'lgan "Iskandarnoma"ga e'tibor beramiz. Mazkur nasriy bayon yaratilgan davrda hali kitobxonlar mumtoz adabiyot ruhiga ong, dunyoqarash jihatidan yaqin edilar. Muallifning matnni qanday anglagani va talqinda to'g'ri yoki hozirgi nasriy bayonlarga o'xshab yanglish berilganini tekshirib ko'ramiz. Nasriy bayon muallifi bu o'rinda izohtalab, isbottalab o'rinlarga ortiqcha to'xtalib o'tirmagan. Navoiyning o'z fikrlari davomida *"oxir tahqiq va diqqat birla ma'lum bo'ldiki, Iskandar Faylaqus o'g'lidur, "G'iyos ul-lug'at"da ham mazkurdurur"*, deb *"G'iyos ul-lug'at"da ham shunday berilgan deb ishora qilib o'tadi* [Navoiy 1908, 5]. Quvonarlisi, muallif Navoiyning ishorasini to'g'ri anglagan va *topti* so'zi kitobxonni chalg'itishi mumkinligini tushunib, bu so'zni umuman ishlatmagan: *"Alqissa, podshoh Faylaqus Iskandarni toj shahrini yasab, zeb-ziynatlar birla saxovat eshigin ochib, fuqarolarga in'omlar qilib, ... ko'zini ul farzandi arjumand diydori birlan yorug' qildi"* [Navoiy 1908, 5].

Asardagi talqin kitobxonni yanglish xulosa chiqarishga olib kelmagan. Demak, XX asr boshlariga qadar kitobxon bu o'rindagi nozik ma'noni to'g'ri anglab yetgan. Bu nasriy bayon qiluvchining matnga sinchkov nazar bilan qaragani, matnosti sirlarini teran anglagani natijasidir.

2. Mirzo Iskandar Namangoniy "Iskandarnoma"si xuddi Navoiy dostonidagidek davom etadi. Ijodkor Navoiy dostonidan ijodiy foydalangan. Odatdagi an'anaviy hamd va na'tdan so'ng asar matni 5-sahifadan boshlanadi. Kayoniy tabaqasidan Doro yetti mamlakatga podshoh ekani va Faylaqus Dorog'a har yilda ming tovuqning tuxmidek oltun xiroj berishini aytadi. Faylaqusning farzandi yo'q edi, xudoga nolalar qilib farzand so'raydi va malika homilador bo'ladi: *"Necha kun, necha soatda malika homilador bo'lub, to'qquz oy, to'qquz soatda tavallud qildilar. Doyalar xushxabar aytib dedilarkim: Ey podshoh Faylaqus, bu farzandning ikki mung ko'zi bor, - deb. Faylaqus mutaxayyir bo'lub, farzandga nazar qildi, rost mung ko'zlukturur"* [Namangoniy 1270, 7]. Faylaqus usturlob bilan kitoblarni olib farzandining hayotidan fol ko'radi.

Demak, Iskandar o'z oilasida tug'ilib, voyaga yetadi. Agar ijodkor Navoiy dostonidan ta'sirlangan bo'lsa, Navoiy dostonidagi Iskandarning Faylaqusning o'g'li ekani va o'z oilasida tug'ilishi to'g'ri bo'lib chiqadi. Asar Navoiy "Saddi Iskandariy"si sujetida davom etgan. Uni mutolaa qilgan kitobxonda bir qarashda Navoiy asarining nasriylashtirilgan bayoni emasmikin, degan fikr uyg'onadi. Biroq asarda keyingi voqealar ko'lamini umuman o'zgacha. Asarning hajm jihatidan kattaligi, ma'no ko'lamining kengligidan uni haqiqiy sarguzasht roman

deyish mumkin.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan Iskandar haqidagi o‘zbek tilidagi asarlarda qahramonning tug‘ilishi tarixiy haqiqatga muvofiq talqin etilgan.

3. O‘zbek tiliga tarjima qilingan “Iskandarnoma” fors-tojik tilidagi mashhur asarlardan biridir. Undagi Iskandar tug‘ilgan o‘rinlarni bevosita “Shohnomayi turkiy”dagi Iskandar voqeasi bilan qiyoslash juda yaqin o‘xshashlikni ko‘rsatadi. O‘zbek adabiyotidagi Iskandar haqidagi asarlar safini Firdavsiy “Shohnoma”si tarjimasi bo‘lgan “Shohnomai turkiy” tarkibidagi “Iskandarnoma” ham to‘ldiradi. Mazkur asar o‘zbek ijodkorlariga namuna bo‘lib, “Xamsa”ning nasriy bayonlari yaratilishida ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan.

Dorob bilan Faylaqus jang qiladi, jangda yengilgan Faylaqus qizi Husnoroni Dorobga nikohlab beradi. Dorob qizni olib yurtiga jo‘naydi, o‘rtada bo‘lib o‘tgan tushunmovchiliklardan so‘ng Husnoroni kanizlari bilan birga haydab yuboradi. Husnoro yo‘lda keta turib dardi qo‘zg‘oladi va husni oftobni xira qiladigan va peshonasidin sohibqironliq nishonasi ko‘rinib turgan bir o‘g‘il tug‘iladi. Malika yig‘lab, ming xayollar bilan bolani o‘sha joyga qo‘yib, xat yozib ketadi. Chaqaloqni bir kampirning echkisi emizadi va kampir echkini izlab borib ko‘rib qoladi. Bola o‘sib katta bo‘ladi va uni keyinchalik shu mamlakat vaziri farzandlikka oladi. Orada ko‘p voqealar bo‘lib o‘tadi, bola onasini izlab yo‘lga tushadi. Bir shaharga yetib borib, u erda saroy devori ustida onasini ko‘radi. Tafsilotlar “Shohnomayi turkiy”dagi Iskandar tafsilotiga juda yaqin. “Shohnomayi turkiy”da bolani g‘or og‘zida sher qo‘riqlab yotadi. Mazkur asar sof o‘zbek muhitida yaratilmagan bo‘lsa-da, tarjimon uni o‘girishda o‘zbek adabiy tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, xalqona uslubda tarjima qilgan.

Qahramonning g‘ayritabiiy tug‘ilishi turkiy qahramonlik eposida buyuk kelajagiga ishora qiladi. Iskandarning tug‘ilishiga oid taxminlar har bir hudud adabiyotini qiziqtirgan, imkon boricha ulardan foydalanishga intilgan. Demak, xalq og‘zaki ijodidagi “Iskandarnoma”lar “Shohnoma”dagi Iskandar voqeasi va forsiy tildagi “Iskandarnoma”lardan ham oziqlangan.

Yuqoridagi tahlillarga asoslanib, ulardagi farqni yaqqol ajratish mumkin:

1. Iskandarning g‘ayritabiiy tug‘ilishi voqealarida asar quyidagi qismga ajraladi: bolaning tug‘ilishi – voyaga yetishi – onasini izlab topishi – jahongashtalik sarguzashtlarining boshlanishi.

2. Iskandar Faylaqus o'g'li deya talqin etilgan asarlarda quyidagicha yo'nalish ketadi: qahramonning o'z oilasida voyaga yetishi – shohlik, jahongirlik sarguzashtlari. Yozma adabiyotda tug'ilishiga juda katta o'rin ajratilmaydi. Namangoniy "Iskandarnoma"sida Iskandar tug'ilishi va uning voyaga yetishidan boshlanadi. Iskandarning Kashmirga borishi, Hind diyoriga borishi, Chin Xoqoni bilan suhbat, mag'rib va mashriq diyorlariga borishi, cho'llarni kezgani, dengizda bo'lgani barchasi birma-bir bayon etilgan.

Xulosa

Turkiy "Iskandarnoma"da ham xalq og'zaki ijodi unsurlari yetakchilik qiladi. Ular "Qissayi Jamshid", Qissayi Go'ro'g'li sulton", "Qissayi Bobo Ravshan" kabi jangnoma tipidagi asarlarga bo'lgan ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan deyish mumkin. Agar bu kabi asarlarni XX asr zamonaviy adabiyotidagi dedektiv-sarguzasht asarlarga qiyoslasak, ularning qadimdan turkiy xalqlar adabiyotda tagzaminlari mavjud bo'lganini ko'rish mumkin. "Iskandarnoma", "Qissayi jangnomayi Jamshid" kabi qissa va dostonlarni o'rganish xalqning ruhiyatida kechgan o'zgarishlarni ham anglashga yo'naltiradi.

Xulosa qilib aytganda, "Shohnoma" va xamsanavislar ijodida o'zining muayyan qiyofasini topgan Iskandarning hayot yo'li keyingi xalq kitoblari uchun tayyor material vazifasini bajardi. Iskandar haqidagi asarlar birgina o'zbek adabiyoti bilan chegaralanib qolmay, o'zining fors-tojik adabiyotidagi manbalaridan ham oziqlandi. Shu ma'noda "Iskandarnoma" turkumidagi asarlar dunyo adabiyotining buyuk sahifalaridan boqiy meros hisoblanadi. Mazkur asarlar orqali milliy adabiyotlar umumbashariy dunyo adabiyoti sari ko'tarilib boradi. Ularni jahon adabiyotshunosligi ilm-fani erishgan metodologiya orqali tekshirish yangi ilmiy natijalarni berishi aniq.

Adabiyotlar

- Адабий турлар ва жанрлар. 1991. I-жилд. Б.Назаров таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- Бертельс, Е.Э. 1948. Романе об Александре и его главные версии на Востоке. Изд-во Академ наук. Москва. Ленинград.
- Эркинов, А. 2018. Алишер Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV-XX аср боши). Тошкент: Tamaddun.
- Эшонбобоев А. 1997. "Адабий анъана: манбаларда Искандар образининг талқини". Манбашунослик: матн ва унинг

- талқини: илмий мақолалар тўплами, 36-48. Тошкент.
- Ҳомидов, Ҳ. 1967. Фирдавсий "Шоҳнома"сининг ўзбекча таржимаси. Филол. фан. номз... дис. Тошкент.
- Ҳомидов, Ҳ. 2012. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. Тошкент: Миллий кутубхона.
- Китоби Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. Хомуший таржимаси. 1905. Тошбосма. Тошкент: Порцев. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2484, 6165.
- Комилов, Н. 2005. Хизр чашмаси. Тошкент: Маънавият.
- Костюхин, Е.А. 1972. Алексанр Македонский в литературной и фольклорной традиции. Москва: Наука.
- Намонгоний, Мирзо Искандар ибн Мирзо Абдурахим. Искандарнома. Қўлёзма. 1270/1852. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 997. -1736.
- Искандарнома. 1908. Тошбосма. Тошкент: Орифжонов матбааси. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 696.
- Искандарнома. 1332. Форс тилидан Мулло Азим Тошкандий таржимаси. Тошбосма. Тошкент. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв №3083.
- Исмоилов, И. 2019. Алишер навоий «Садди Искандарий» достонининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент.
- Исмоилов, И. 2017. Алишер Навоий ижодида Искандар образи. Тошкент: Вауоз.
- Қаюмов, А. 2008. Асарлар. I –жилд. №1. Тошкент: Мумтоз сўз.
- Қаюмов А. 2008. Асарлар. I –жилд. №2. Тошкент: Мумтоз сўз.
- Қаюмов, А. 2009. Асарлар. III – жилд. Тошкент: Мумтоз сўз.
- Қаюмов, А. 1974. Садди Искандарий. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат.
- Навоий, А. 1978. Садди Искандарий. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978.
- Навоий А. 1991. Садди Искандарий. Насрий баёни билан М.Ҳамидова қайта тўлдиришлари асосида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Навоий, А. 1960. Хамса. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. Тошкент: ЎзФА нашриёти.
- Сулаймонова, Ф. 1997. Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари). Тошкент: Ўзбекистон.
- Tukhliev, Bokyjon, Ismailov, Ilyos. 2020. "The Image of Iskandar in Turkic Sources". *International Journal of Scientific & Technology Research* 9 (02): 1195-1200.
- Тоҳиров, С. 2005. Ўзбек мумтоз адабиётида туркум сюжетлар ва "Нўҳ манзар". Филол. фан. номз... диссертацияси. Самарқанд.
- Восиева, Р.К. 2016. Роман об Александре и его рецепция в народных романах «Искандар-наме». Дисс.... докт. филол. наук. Душанбе.
- Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. 1326/1908. Тошбосма. Тошкент: Орифжонов матбааси. ЎЗР ФА ШИ

Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2940.
Шоҳномаи Фирдавсий Тусий. 1326/1908. Тошбосма. Тошкент.
Ширкати хайрия матбааси, ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв
№ 3528.

Ozoda Tajibaeva

(Tashkent, Uzbekistan)

ozoda@navoiy-uni.uz

About the Prose Sources of “Iskandarnoma”

Abstract

The article focuses on the interpretation of the image of Alexander in fiction, one of the most widely used images in Eastern and Western literature. Alisher Navoi's epic “Sadd-i-Iskandari” and its influence on the written and oral literature of the XVII-XIX centuries are considered. Prose interpretations of “Iskandarnama”, translated works and independent short stories created in the style of folklore are analyzed on the basis of primary sources, manuscripts and lithographs. An epic “Sadd-i-Iskandari” by Navoi and its prose statement “Iskandarnama”, a translation from Persian, an independent short story “Iskandarnama” written in Uzbek are described according to their specific features. The controversial places that have been interpreted in the world literature, the attitude to the ideas in the plates. A comparative analysis of the plots shows that the “Shah-Namai Turkish” had a significant influence on the creation of the “Iskandarnama” in the Uzbek language. Keywords: Epic, Prose, Poetry, Folklore, Narration, Translation, Bookstore, Period.

Key words: *Epic, Prose, Poetry, Folklore, Narration, Translation, Bookstore, Period.*

About the author: *Tajibaeva Ozoda* – Doctor of Philosophy in Philology (PhD), Tashkent state University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Tajibaeva, O. T. 2020. “About the prose sources of “Iskandarnoma”. *Oltin bitiglar* 4: 122—136.

References

- Adabiy turlar va zhanrlar*. 1991. I-zhild. B.Nazarov tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- Bertel's, E.J. 1948. *Romane ob Aleksandre i ego glavnye versii na Vostoke*. Izd-vo Akadem nauk. Moskva. Leningrad.
- Erkinov, A. 2018. *Alisher Navoiy "Hamsa"si talqini manbalari* (XV-XX asr boshi). Toshkent: Tamaddun.
- Eshonboboev A. 1997. "Adabiy anana: manbalarda Iskandar obrazining talqini". *Manbashunoslik: matn va uning talqini*: ilmiy maqolalar tuplami, 36-48. Toshkent.
- Homidov, H. 1967. *Firdavsij "Shohnoma"sining uzbekcha tarzhimasi*. Filol. fan. nomz... dis. Toshkent.
- Homidov, H. 2012. *Firdavsij va uzbek adabijoti*. Toshkent: Millij kutubhona.
- Kitobi Shohnomai turkij Hakim Abdulqosim Firdavsij Tusij*. Homushij tarzhimasi. 1905. Toshbosma. Toshkent: Porcev. UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv № 2484, 6165.
- Komilov, N. 2005. *Hizr chashmasi*. Toshkent: Manaviyat.
- Kostjuhina, E.A. 1972. *Aleksandr Makedonskij v literaturnoj i fol'klornoj tradicii*. M.: Nauka.
- Namongo'niy, Mirzo Iskandar ibn Mirzo Abdurahim. *Iskandarnoma*. Quljozma. 1270/1852. UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv № 997.
- Iskandarnoma*. 1908. Toshbosma. Toshkent: Orifzhonov matbaasi. UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv № 696.
- Iskandarnoma*. 1332. Fors tilidan Mullo Azim Toshkandij tarzhimasi. Toshbosma. Toshkent. UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv №3083.
- Ismoilov, I. 2019. *Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonining qijosij tahlili*. Filol. fan. bo'jicha falsafa doktori (PhD) disser.... Toshkent.
- Ismoilov, I. 2017. *Alisher Navoiy izhodida Iskandar obrazi*. Toshkent: Bayoz.
- Qajumov, A. 2008. *Asarlar*. I –zhild. №1. Toshkent: Mumtoz suz.
- Qajumov A. 2008. *Asarlar*. I –zhild. №2. Toshkent: Mumtoz suz.
- Qajumov, A. 2009. *Asarlar*. III – zhild. Toshkent: Mumtoz suz.
- Qajumov, A. 1974. *Saddi Iskandariy*. Toshkent: Gafur Gulom nomidagi Adabijot va sanat.
- Navoiy, A. 1978. *Saddi Iskandariy*. Nasriy bajon muallifi Inojat Mahsumov. – Toshkent: Adabijot va sanat, 1978.
- Navoiy A. 1991. *Saddi Iskandariy*. Nasriy bajoni bilan M.Hamidova qajta tuldirishlari asosida. Toshkent: Adabijot va sanat.
- Navoiy, A. 1960. *Hamsa*. Nashrga tajjorlovchi Porso Shamsiev. Toshkent: UzbFA nashrijoti.
- Sulajmonova, F. 1997. *Sharq va Garb* (Qadimij davr va urta asrlar madaniy aloqalari). Toshkent: Uzbekiston.
- Tukhliev, Bokyjon, Ismailov, Ilyos. 2020. "The image of Iskandar in turkic sources". *International Journal of Scientific & Technology Research* 9 (02): 1195-1200.
- Tohirov, S. 2005. *Uzbek mumtoz adabijotida turkum sjuzhetlar va "Nuh manzar"*. Filol. fan. nomz... dis. Samarqand.

- Vosieva, R.K. 2016. *Roman ob Aleksandre i ego recepcija v narodnyh romanah «Iskandar-name»*. Diss.... dokt. filol. nauk. Dushanbe. *Shohnomai turkij Hakim Abdulqosim Firdavsiy Tusij*. 1326/1908. Toshbosma. Toshkent: Orifzhonov matbaasi. UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv № 2940.
- Shohnomai Firdavsiy Tusij*. 1326/1908. Toshbosma. Toshkent. Shirkati hajrija matbaasi, UzR FA ShI Hamid Sulajmon fondi. Inv № 3528.